

УДК 159.9:159.94

DOI <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psych-2023-3.09>

Юлія КУЗЬМЕНКО

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогічних наук,

професійної та початкової освіти,

Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

27Julia26@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2055-7634

**ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РІВНЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ КОМБАТАНТІВ
ТА ХАРАКТЕРИСТИК СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН**

Анотація. У статті представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язків рівня посттравматичного стресу та характеристик сімейних відносин. Встановлено, що комбатанти характеризуються низьким рівнем нейротизму, високою відкритістю досвіду, сумлінністю та екстраверсією у порівнянні з особами, діяльність яких не пов'язана з професійним стресом. Вони більше задоволені шлюбом, в їхніх сім'ях менш вираженими є порушення виховання дітей та психологічні (особистісні) проблеми, які вирішуються за рахунок дитини. При цьому спостерігається високий зв'язок цих психологічних характеристик із рівнем соціальної бажаності.

Задоволеність шлюбом пов'язана із властивостями особистості незалежно від характеру професійної діяльності. Порушення процесу виховання у ній пов'язані з особистісними особливостями. Для осіб, схильних підпорядковувати особисті потреби потребам групи і які мають високу відповідальність і самоволодіння, менш характерним є негармонійне патологізуюче виховання. У комбатантів більше зв'язків між порушеннями виховання та властивостями особистості, ніж у цивільних осіб.

Важкість травмуючої події та рівень посттравматичного стресу є предикторами порушень процесу виховання. Комбатанти із вираженими посттравматичними стресовими реакціями мають більше порушень у сфері сімейних стосунків. Характерними для них є нижча задоволеність шлюбом, порушення процесу виховання у сім'ї та психологічні (особистісні) проблеми, розв'язувані за допомогою дитини.

Рівень посттравматичного стресу пов'язаний із гіпопротекцією та недостатністю вимог-обов'язків, тобто батьки, які зазнають посттравматичного стресу, схильні приділяти дитині менше уваги. Навпаки, із підвищенням важкості бойової травми збільшується ймовірність прояву тривожно-опікувальних характеристик виховання.

Ключові слова: посттравматичний стрес, сімейні відносини, комбатант, порушення виховання дітей, виховання.

Yuliia KUZMENKO

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Pedagogical Sciences,

Professional and Primary Education

Municipal institution of higher education

"Vinnytsia Academy of Continuing Education"

27Julia26@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2055-7634

**ABOUT THE RELATIONSHIP OF THE LEVEL OF POST-TRAUMATIC STRESS
OF COMBATANTS AND THE CHARACTERISTICS OF FAMILY'S RELATIONS**

Abstract. The article presents the results of an empirical study of the relationship between the level of post-traumatic stress and the characteristics of family relationships. It was established that combatants are characterized by a low level of neuroticism, high openness to experience, conscientiousness and extraversion compared to persons whose activities are not related to professional stress. They are more satisfied with marriage, in their families there are less pronounced disturbances in raising children and psychological (personal) problems that are solved at the expense of the child. At the same time, a high correlation of these psychological characteristics with the level of social desirability is observed.

Marriage satisfaction is related to personality traits, regardless of the nature of professional activity. Violations of the process of upbringing in her are related to personal characteristics. For persons who tend to subordinate personal needs to the needs of the group and who have high responsibility and self-control, inharmonious pathologizing upbringing

is less characteristic. Combatants have more connections between upbringing disorders and personality traits than civilians.

The severity of the traumatic event and the level of post-traumatic stress are predictors of violations of the education process. Combatants with pronounced post-traumatic stress reactions have more disturbances in the sphere of family relations. They are characterized by lower satisfaction with marriage, disruption of the family upbringing process and psychological (personal) problems solved with the help of a child.

The level of post-traumatic stress is associated with hypoprotection and insufficient demands-obligations, that is, parents who experience post-traumatic stress tend to pay less attention to the child. On the contrary, as the severity of the combat trauma increases, the probability of the manifestation of anxiety-caring characteristics of upbringing increases.

Key words: post-traumatic stress, family relationships, combatant, violation of children's education, education.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Участь у бойових діях є стресором, травматичним практично для будь-якої людини. На відміну від інших стресорів він пов'язаний із пролонгованою психотравматизацією. Під впливом екстремальних умов учасників бойових дій формується унікальна система цінностей, у якій чільну роль займають ті, які дозволяють вижити на війні. У свою чергу, негативне перенесення «бойових моделей поведінки» особистості в умови мирного життя негативно впливає на формування адаптаційних можливостей соціальної взаємодії людини з навколишнім середовищем, заважає їй нормально існувати через багато років після повернення з фронту. Війна впливає на весь цикл життя людини, визначаючи шляхи її подальшого розвитку. Досвід участі у бойових діях та його наслідки вимагають всеосяжного аналізу ще й тому, що травмована особистість включена до структури міжособистісних, у т. ч. сімейних відносин.

Внутрішньосімейні взаємини безпосередньо пов'язані з психологічними проблемами розвитку кожного із членів сім'ї. Останнім часом підвищився інтерес до вивчення ролі батька в процесі виховання дитини. Батьківство можна визначити як інтегральну сукупність соціальних та індивідуальних характеристик особистості, що містить усі рівні життєдіяльності людини. Відсутність батька у сім'ї або невиконання ним своїх обов'язків підвищує ймовірність появи у дитини психопатології. Особисті якості батька, до яких належить і любов до своїх дітей, значно впливають на розвиток дитини. Існуючі дослідження з проблеми батьківства дозволяють виокремити два підходи для його розуміння. З першого підходу батьківство є сприятливим середовищем для розвитку дитини. З другого підходу батьківство розгля-

дається через призму особистості батька, тобто народження дитини та взаємини з нею дають чоловікові можливість соціалізуватися самому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення впливу травматичного досвіду дітей комбатантів докладно представлено у зарубіжній літературі. Незважаючи на зростання інтересу, аж до теперішнього часу залишається недостатньо вивченим те, яким чином посттравматичний стрес впливає на різні ланки сімейної системи. Показано, що життя професійних військовослужбовців насичене стресовими подіями і це відбивається на психічному здоров'ї їхніх дітей [8]. Зазначено, що схильність до впливу бойової травми впливає на психічне здоров'я батьків і дітей, причому їхні емоційні відповіді на травматичну подію є взаємопов'язаними [9]; наявність симптомів посттравматичного стрессового розладу впливає на ставлення батька до дитини [7]. Е.Е. Pinderhughes з посиланням на McLoyd зазначає, що батьки, які зазнають стресу, схильні до застосування покарань в процесі виховання дитини [5].

Мета статті – висвітлення результатів емпіричного дослідження взаємозв'язків рівня посттравматичного стресу та характеристик сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. На наш погляд, вплив посттравматичного стресу та сімейної системи є реципрокним: сімейна підтримка допомагає впоратися з наслідками травмуючих ситуацій, але особистість, що страждає від посттравматичного стресу, може привносити власні негативні переживання у міжособистісне спілкування, впливаючи на сімейну систему загалом. Сімейні відносини вивчаються з позиції одного члена сім'ї, якому належать ролі чоловіка та батька і який зазнавав впливу професійного стресу внаслідок своєї професійної діяльності.

Мета дослідження полягала у вивченні взаємозв'язків рівня посттравматичного стресу та характеристик сімейних відносин. Основну гіпотезу дослідження складало припущення, що травматичний досвід відіграє значну роль у формуванні порушень сімейної системи. Часткові гіпотези дослідження: індивідуально-особистісні властивості та вираженість ознак психологічного дистресу пов'язані з порушеннями процесу виховання дітей та рівнем задоволеності шлюбом; для осіб, які мають високий рівень посттравматичного стресу, характерними є більш виражені порушення виховання дітей та нижча задоволеність шлюбом; рівень посттравматичного стресу та інтенсивність бойового досвіду є предикторами порушень процесу виховання дітей.

Дослідження проходило у два етапи. На першому етапі було проведено пілотажне дослідження, під час якого опитано 50 комбатантів. У межах дослідження використовувалися такі методики: Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий та цивільний варіанти); П'ятифакторний опитувальник Big Five (форма S) в адаптації С.Д. Бірюкова; Опитувальник виразності психопатологічної симптоматики (SCL-90-R); опитувальник «Аналіз сімейних взаємин»; Тест-опитувач задоволеності шлюбом, розроблений В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенком. За результатами пілотажного дослідження виникла потреба оцінити специфіку бойового стресу та психологічні особливості комбатантів. У зв'язку з цим до списку тестових методик було включено «Методику діагностики самооцінки мотивації схвалення Д. Марлоу та Д. Крауна» (Crowne-Marlowe Social Desirability Scale) та «Шкалу оцінки інтенсивності бойового досвіду».

На другому етапі у дослідженні взяли участь дві групи респондентів (чоловіки): група комбатантів (ГК) – 139 осіб. Практично усі респонденти перебувають у першому шлюбі, лише одна людина – у другому шлюбі та виховують дітей. 3-поміж опитаних 18,6% мають вищу освіту, 47,3% – середню спеціальну та 34,1% – середню освіту; контрольна група (КГ) – особи, які не брали участі у бойових діях (100 осіб). Усі респонденти перебувають у першому шлюбі та виховують дітей. 28% респондентів мають вищу освіту, 38,7% – середню спеціальну, 30,1% – середню та 3,2%

– незакінчену середню. Групи відповідають один одному за віком, рівнем освіти, стажем сімейного життя.

Опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» розрахований на діагностику порушень виховання у сім'ях, які виховують дітей від 3 до 21 року. У дослідженні опитування проводилося щодо старшої дитини. З метою унеможливлення спотворення результатів було проведено аналіз відмінностей комбатантів, які виховують дітей різного віку. Виявлено, що щодо характеристик виховання дітей дані групи різняться лише за рівнем вимог-обов'язків. Комбатанти, які виховують дітей молодшого віку, висувають до них менше вимог, ніж ті, хто виховує більш дорослих дітей.

Математична обробка даних здійснювалась за допомогою пакету статистичних програм SPSS 10.0. Результати дослідження психологічних особливостей комбатантів засвідчили, що порівняно із контрольною групою вони мають більш «позитивні» особистісні характеристики та їхні сімейні стосунки складаються успішніше. Для виявлення відмінностей між контрольною та експериментальною групами використовувався непараметричний критерій U-Манна-Уїтні. У комбатантів достовірно нижчий рівень нейротизму ($U=4489$; $p=0,000$), вище відкритість досвіду ($U=5114$; $p=0,001$), сумлінність ($U=4812,5$; $p=0,000$), екстраверсія ($U=5067$; $p=0,001$). У них нижче рівень соматизації ($U=5119$; $p=0,000$), obsесивності-компульсивності ($U=5580$; $p=0,009$) і ворожості ($U=5877$; $p=0,039$), ніж серед осіб цивільних професій.

За результатами методики «Особистісний диференціал» у комбатантів ($N=34$) порівняно із респондентами контрольної групи ($N=30$) переважають вольові сторони особистості ($U=210$; $p=0,000$). Аналіз сімейних взаємин засвідчив, що у комбатантів вище задоволеність шлюбом (порівняння за критерієм U-Манна-Уїтні; $U=5857,5$; $p=0,05$), в їхніх сім'ях менш виражені порушення виховання дітей (табл. 1) (такі як гіпопротекція, ігнорування потреб дитини, недостатність вимог щодо дитини), і для них менш характерними є психологічні (особистісні) проблеми, які вирішуються за рахунок дитини (табл. 2) (нерозвиненість батьківських почуттів, фобія втрати дитини, проекція на дитину власних небажаних яко-

Таблиця 1

Відмінності у задоволеності шлюбом та виразності порушень процесу виховання між ГК і КГ (порівняння за критерієм U-Манна-Уїтні)

Показники	Комбатанти			Контрольна група			U
	N	SD	M	N	SD	M	
Задоволеність шлюбом	139	7,74	36,21	100	7,88	34,41	5857,5*
Гиперпротекція	106	1,76	4,03	73	2,14	4,29	3606,5
Гипопротекція	106	2,25	3,87	73	2,12	4,63	3136,5*
Потурання	106	2,15	4,42	73	2,05	4,45	3825,0
Ігнорування потреб дитини	106	0,97	0,78	73	1,10	1,12	3197,5*
Надмірність вимог-обов'язків	106	0,94	1,60	73	1,14	1,49	3572,0
Недостатність вимог-обов'язків	106	1,29	1,25	73	1,40	1,79	3004,0**
Надмірність вимог-заборон	106	1,44	2,33	73	1,43	2,14	3509,0
Недостатність вимог-заборон	106	1,16	2,20	73	1,13	2,25	3674,5
Надмірність санкцій	106	1,26	1,79	73	1,21	1,85	3734,0
Мінімальність санкцій	106	1,22	3,28	73	1,21	3,45	3546,5
Нестійкість стилю виховання	106	1,49	2,10	73	1,42	2,49	3280,5

Примітки. N – кількість респондентів; M – середня; SD – стандартне відхилення; * – рівень значущості $p < 0,05$; ** – рівень значущості $p < 0,01$.

стей, переважання дитячих якостей у підлітка та переважання жіночих якостей у дитині).

Отримані дані є складними інтерпретації. Для комбатантів служба є джерелом стресу. Показано, що несення служби сприяє дисгармонії у сімейних відносинах, після участі у бойових діях збільшується кількість сімейних конфліктів та розлучень.

З іншого боку, аналіз літературних даних засвідчив, що незважаючи на те, що після застосування зброї комбатанти зазнавали діапазону емоційних та фізіологічних реакцій, більшість з них не мали довгострокових негативних наслідків [4]. Показано високий рівень активності комбатантів у соціальних контактах та невисокий рівень агресії. D.C.Ganster веде мову про небажання поліцейських визнавати стрес, що є результатом їхньої професійної діяль-

ності [3]. О.Д. Сафін зазначає, що факт несподіванки важкої ситуації посилює її негативну значущість для людини; а переживаючи події, що травмують, особистість вчиться антиципувати важкі життєві ситуації [1]. Можна припустити, що оскільки комбатанти за родом своєї професійної діяльності змушені постійно стикатися зі стресовими ситуаціями, вони є більш підготовленими до їхнього можливого виникнення і, можливо, переживають їх із меншими негативними наслідками, ніж очікувалося.

Необхідно враховувати і те, що в результаті професійного відбору на службу до бойових підрозділів потрапляють емоційно врівноважені особи, що впливає на їхні сімейні стосунки. Не можна повною мірою виключати ймовірність того, що комбатанти приховують складнощі у сімейних відносинах та причиною

Таблиця 2

Відмінності у ступені вираженості психологічних проблем, які вирішуються за рахунок дитини, між ГК і КГ (порівняння за критерієм U-Манна-Уїтні)

Показники	Комбатанти			Контрольна група			U
	N	SD	M	N	SD	M	
Розширення сфери батьківських почуттів	106	1,66	1,49	73	1,80	1,86	3369,0
Переважає у підлітка дитячих якостей	106	1,25	1,05	73	1,53	1,56	3161,5*
Вихована невпевненість	106	1,38	2,42	73	1,34	2,78	3380,0
Фобія втрати	106	1,60	1,31	73	1,61	1,88	2923,0**
Нерозвиненість батьківських почуттів	106	1,69	1,36	73	1,61	1,77	3129,5*
Проекція на дитину власних небажаних якостей	106	1,24	1,00	73	1,18	1,37	3083,0*
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	106	0,89	0,60	73	1,11	0,89	3381,5
Переважає жіночих якостей у дитини	106	1,38	1,44	73	1,54	1,92	3193,0*
Переважає чоловічих якостей у дитини	106	1,41	1,35	73	1,22	1,18	3691,0

Примітки. N – кількість респондентів; M – середнє значення; SD – стандартне відхилення; * – рівень значущості $p < 0,05$; ** – рівень значущості $p < 0,01$.

виявлених відмінностей між комбатантами та цивільними особами є вплив настановної поведінки під час проходження психологічного тестування. У зв'язку з цим було проведено аналіз чинника соціальної бажаності. Порівняльний аналіз показав відмінності у рівні соціальної бажаності між групою комбатантів та контрольною групою лише на рівні тенденції (порівняння за критерієм U-Манна-Уїтні; $U=5757$; $p=0,095$). При цьому у групі комбатантів було виявлено деякі особливості: соціальна бажаність була пов'язана достовірно практично з усіма досліджуваними перемінними. У контрольній групі соціальна бажаність пов'язана з такими особистісними рисами, як «схильність до згоди» і «сумлінність», крім того, вона пов'язана з надмірністю санкцій щодо дитини та має негативний зв'язок із загальним балом за Міссісіпською шкалою.

Особистісні особливості пов'язані з порушеннями процесу виховання (для виявлення статистичних зв'язків застосовувався коефіцієнт рангової кореляції r -Спірмена). Як в ГК, так і в КГ нейротизм має найбільшу кількість зв'язків із порушеннями виховання, відкритість досвіду та екстраверсія менше пов'язані з порушеннями виховання. Привертає увагу те, що у групі комбатантів більше кореляційних зв'язків між нейротизмом, схильністю до згоди, сумлінністю і порушеннями виховання, ніж у контрольній групі (табл. 3).

У комбатантів кількість кореляцій між рівнем психологічного дистресу та порушеннями виховання також є значно більшою, ніж у контрольній групі. Існують порушення виховання, які у жодній із груп не пов'язані з рівнем дистресу. До них належать: надмірність (недостатність) вимог-

Таблиця 3

Порівняння коефіцієнтів кореляції Спірмена між особистісними особливостями та показниками порушення виховання дітей у ГК і КГ

ПВ	Нейротизм		Екстраверсія		Відкритість досвіду		Схильність до згоди		Добросовісність	
	ГК	КГ	ГК	КГ	ГК	КГ	ГК	КГ	ГК	КГ
Г+	,110	,283*	,260	-,085	,020	-,025	,024	-,320**	,030	-,145
Г-	,383**	,142	-,263**	-,174	-,269**	-,100	-,312**	-,119	-,413**	-,030
У+	,219	,377**	,025	,026	,000	,040	-,186	-,254*	-,082	,022
У-	,243	,315**	-,168	-,237*	-,164	-,123	-,257**	-,261*	-,284**	-,283*
Т+	,049	,037	-,19	,070	-,03	,087	-,60	,109	,080	-,006
Т-	,195*	,371**	-,184	-,191	,047	-,022	-,120	-,215	-,174	-,257*
З+	,094	,068	-,024	,213	-,061	-,054	-,095	,043	,035	,104
З-	,202*	,252*	-,095	-,181	,019	,228	-,193*	-,138	-,98	-,052
С+	,417**	-,037	-,270**	,063	-,107	,056	-,351**	-,051	-,224*	,147
С-	-,62	,025	,115	,016	-,028	,028	,251**	,040	,056	-,045
Н	,299**	,157	-,091	,054	,043	-,191	-,192*	-,017	-,128	-,043
РБЧ	,247*	,338**	-,120	-,210	-,129	-,073	-,203*	-,346**	-,196*	-,162
ПДЯ	,284**	,165	-,016	-,065	,020	-,111	-,256**	-,059	-,90	,026
ВН	,065	,228	,074	,052	,099	-,124	-,101	-,204	-,043	-,051
ФВ	,346**	,296*	,063	-,057	,065	,016	-,257**	-,267*	-,155	-,217
НБЧ	,378**	,390**	-,095	-,74	-,045	-,280*	-,340**	-,211	-,204*	-,220
ПНЯ	,365**	,161	-,206*	,184	-,098	-,124	-,340**	-,009	-,200*	,083
ВК	,367**	,252*	-,091	,005	,108	-,096	-,187	-,141	-,197*	-,023
ПЧЯ	,314**	,181	,002	-,226	,073	-,262*	-,354**	-,087	-,257**	-,027
ПЖЯ	,039	,063	-,018	,023	-,125	-,083	-,068	-,119	-,194*	,022

Примітка: (ПВ) – порушення виховання дітей; (Г+) – гіперпротекція; (Г-) – гіпопротекція; (У+) – потурання; (У-) – ігнорування потреб дитини; (Т+) – надмірність вимог-обов'язків; (Т-) – недостатність вимог-обов'язків; (З+) – надмірність вимог-заборон; (З-) – недостатність вимог-заборон; (С+) – надмірність санкцій; (С-) – недостатність санкцій; (Н) – нестійкість іміджу виховання; (РБЧ) – розширення сфери батьківських почуттів; (ПДЯ) – перевага у підлітку дитячих якостей; (ВН) – виховна невпевненість батька; (ФВ) – фобія втрати дитини; (НБЧ) – нерозвиненість батьківських почуттів; (ПНЯ) – проєкція на дитину власних небажаних якостей; (ВК) – винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання; (ПЧЯ) – перевага чоловічих якостей у дитині; (ПЖЯ) – перевага жіночих якостей у дитині; * – рівень значущості $p < 0,05$; ** – рівень значущості $p < 0,01$.

обов'язків, надмірність вимог-заборон та недостатність санкцій.

У групі комбатантів і у контрольній групі існують загальні закономірності: задоволеність шлюбом значуще негативно пов'язана із рівнем нейротизму і позитивно – з екстраверсією, схильністю до згоди та сумлінністю, але у групі комбатантів ці зв'язки є сильнішими. Задоволеність шлюбом також пов'язана з ознаками дистресу, причому у контрольній групі зв'язків менше. Таким чином, для комбатантів більшою мірою характерною є проєкція особистісних властивостей на сімейну систему.

У дослідженнях, присвячених вивченню психологічних особливостей комбатантів, зазначено, що залежно від стажу служби спостерігаються зміни їхньої особистісної структури. Ймовірно, прагнення вносити особисті проблеми у сімейні відносини пов'язане з належністю протягом тривалого часу до жорсткої ієрархії, що формується усередині професійної системи, де найчастіше особисті проблеми керівництва проєктуються на взаємини із підлеглими і цей стереотип поведінки може інтеріоризуватися.

Сім'я – це система, у якій кожен елемент взаємопов'язаний з іншими. Відповідно, не лише батько та мати, а й стосунки у подружній підсистемі впливають на розвиток дитини. Взаємозв'язки батьківсько-дитячої та подружньої підсистем показано за допомогою кореляційного аналізу (за Спірменом) порушень виховання, задоволеності шлюбом та ставлення до дружини. Порушення виховання достовірно негативно пов'язані із задоволеністю шлюбом.

Спостерігаються розбіжності у групах за шкалами ПЖЯ і ПЧЯ (зсув в установках батька щодо дитини залежно від його статі). У групі комбатантів переважання у дитині чоловічих якостей (самостійність, агресивність, грубість) має зворотний зв'язок із задоволеністю шлюбом та пряму – із вираженістю посттравматичних стресових реакцій. Можна припустити, що чоловіки, які мають виражені посттравматичні реакції як наслідок участі у бойових діях, у разі порушення відносин із дружиною вважають за краще дистанціюватися і від дитини (вважають за краще, щоб дитина була самостійною, не ставила зайвих питань). З цього виходить, що емоційні проблеми учасників бойових дій відбиваються на їхніх внутрішньосімейних

відносинах. Можна припустити, що виявлені закономірності характеризують комплекс порушень у сімейній системі, який можна охарактеризувати як холодність по відношенню до близьких людей. Для респондентів контрольної групи характерним є зворотний зв'язок задоволеності шлюбом з переважанням жіночих якостей у дитини. Таким чином, коли стосунки із дружиною порушені, чоловіки, які не мають бойового досвіду, несвідомо прагнуть знайти необхідні якості (такі як ніжність, співчуття) у дітях.

На підставі даних за Міссісіпською шкалою у групі комбатантів було виокремлено дві підгрупи: група «Високий ПТС»: комбатанти, що мають високий рівень посттравматичного стресу, $N=34$, середній бал за міссісіпською шкалою $81,24 \pm 11,26$; група «Низький ПТС»: комбатанти, що мають низький рівень посттравматичного стресу, $N=51$, середній бал за міссісіпською шкалою $47,84 \pm 4,76$. За допомогою критерію U-Манна-Уїтні достовірно підтверджено, що для комбатантів із вираженим посттравматичним стресом характерною є нижча задоволеність шлюбом ($U=381,5$; $p=0,000$). Порушення виховання представлено яскравіше у групі комбатантів з вираженими посттравматичними реакціями.

Враховуючи, що загалом у вибірці було виявлено невисокий рівень посттравматичного стресу, було прийнято рішення включити до дослідження фактор інтенсивності бойового досвіду. За допомогою показника інтенсивності бойового досвіду з'являється можливість об'єктивно оцінити ступінь важкості психотравмуючої події. Рівень посттравматичного стресу має прямий кореляційний зв'язок практично з усіма порушеннями процесу виховання (кореляційний аналіз Спірмена). Інтенсивність бойового досвіду корелює із деякими порушеннями виховання. Чим сильніший пережитий стрес, тим частіше зустрічається фобія втрати дитини, гіперпротекція та потурання, а також проєкція на дитину власних небажаних якостей та надмірність вимог-обов'язків, що висувуються до дитини. У регресійні моделі як залежні перемінні було включено порушення виховання дітей; незалежні перемінні: особистісні особливості, інтенсивність бойового досвіду, рівень посттравматичного стресу. Отримані регресійні моделі мали високий рівень значущості, але низькі коефіцієнти детермінації

(R не перевищує 0,280). Найбільш суттєвий внесок в процес формування порушень виховання справляє рівень посттравматичного стресу (табл. 4).

Посттравматичний стрес є предиктором таких порушень виховання, як «Переважання у підлітка дитячих якостей», «Проекція на дитину власних небажаних якостей» та «Нерозвиненість батьківських почуттів». Високий рівень посттравматичного стресу поряд із низькими показниками за шкалами «Відкритість досвіду» та «Добросовісність» є предикторами такого порушення виховання, як «Гіпопротекція». Інтенсивність бойового досвіду разом із високим нейротизмом зумовлює порушення виховання «Фобія втрати дитини». Порушення процесу виховання «Надмірність санкцій» щодо дитини має прямий зв'язок із нейротизмом та зворотний – зі схильністю до згоди.

Існує зв'язок між особистісними особливостями та рівнем дистресу батька та порушеннями процесу виховання у сім'ї. Отримані закономірності характерні усім опитаним

чоловікам, але у групі комбатантів рівень дистресу і його ознаки пов'язані із великою кількістю порушень виховання. Відзначається складність поєднання батьківських та професійних функцій, чоловіки більше часу віддають професійній діяльності. Виявлено, що емоційне оніміння та роздратування, що є результатом ПТСР, негативно впливають на сімейні стосунки [6]. З огляду на ці закономірності, можна припускати, що професійна діяльність, насичена стресовими подіями, опосередковано впливає на виникнення порушень процесу виховання у сім'ях комбатантів, незважаючи на те, що безпосередньому порівнянню груп респондентів ці закономірності не було виявлено. Результати дослідження свідчать, що наявність посттравматичного стресу в одного члена сім'ї призводить до погіршення емоційних відносин у сім'ї і відбивається на процесі виховання, призводячи до його порушення. Посттравматичний стрес є ключовим предиктором порушень процесу виховання у сім'ях комбатантів.

Таблиця 4

Результати регресійного аналізу: предиктори порушень виховання

ПВ	Предиктори	Коефіцієнти регресії		Самостійність моделі			
		β	R	КМК	КМД	F	p
Г-	MS	0,305	0,001	0,529	0,280	13,219	0,000
	Відкритість досвіду	-0,156	0,082				
	Добросовісність	-0,256	0,009				
С+	Нейротизм	0,255	0,008	0,428	0,184	11,574	0,000
	Схильність до згоди	-0,256	0,006				
ПДЯ	MS	0,425	0,000	0,425	0,180	22,879	0,000
ФВ	Нейротизм	0,371	0,000	0,488	0,238	16,071	0,000
	ІБО	0,300	0,001				
НБП	MS	0,305	0,005	0,454	0,206	13,402	0,000
	Схильність до згоди	-0,208	0,052				
ПНЯ	MS	0,508	0,000	0,508	0,258	36,085	0,000
ВК	MS	0,190	0,077	0,521	0,271	7,477	0,000
	Нейротизм	0,273	0,022				
	Екстраверсія	0,172	0,100				
	Відкритість до досвіду	0,209	0,030				
	Добросовісність	-0,223	0,044				
ПЧЯ	Нейротизм	0,190	0,088	0,463	0,215	6,902	0,000
	Екстраверсія	0,269	0,010				
	Схильність до згоди	0,275	0,005				
	Добросовісність	-0,185	0,100				

Примітка: (ПВ) – порушення виховання дітей; (Г-) – гіпопротекція; (С+) – надмірність санкцій; (ПДЯ) – переважання у підлітка дитячих якостей; (ФВ) – фобія втрати дитини; (НБП) – нерозвиненість батьківських почуттів; (ПНЯ) – проекція на дитину власних небажаних якостей; (ВК) – винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання; (ПЧЯ) – переважання чоловічих якостей у дитині; (β) – β -коефіцієнти змінних регресійної моделі; (КМК) – коефіцієнт множинної кореляції; (КМД) – коефіцієнт множинної детермінації; (F) – значення критерію F-фішера; (p) – рівень значущості; (MS) – загальний бал за Міссісіпською шкалою; (БД) – інтенсивність бойового досвіду.

Зарубіжні дослідження свідчать, що наявність ПТСР у батька, що воював, позначається на дитині. Механізм передачі травматичного досвіду можна описати з допомогою теорії М. Боуена. Людська поведінка сприймається як пов'язана із сімейною взаємодією, а сім'я сприймається як емоційне ціле (емоційна одиниця). У межах цієї інтерпретації можна стверджувати, що травма батьків може передаватися дітям [2].

Рівень посттравматичного стресу пов'язаний із гіпопротекцією та недостатністю вимог-обов'язків, а інтенсивність бойового досвіду, навпаки, із гіперпротекцією та надмірністю вимог-обов'язків. З цього виходить, що виражений посттравматичний стрес зосереджує людину на собі та подоланні власних тривожних симптомів – особистість сфокусована на переробці травматичної події та поглинена цим процесом, внаслідок чого виникає знижена увага та інтерес до дитини. Відповідно, в осіб із високою інтенсивністю бойового досвіду та низьким рівнем посттравматичного стресу може відбуватися проекція травматичних переживань на відносини із дитиною, яка проявляється у тривозі за дитину, підвищеній увазі, прагненні до задоволення будь-яких потреб дитини. Таким чином, ставлення батька до дитини реалізується в процесі виховання; у свою чергу, порушення процесу виховання можуть призводити до негативних наслідків у розвитку дитини. Травматичний досвід і рівень виразності посттравматичного стресу є предикторами порушень процесу виховання. Порушується емоційна взаємодія між членами сім'ї, особистість використовує неадекватні стратегії виховання, що впливає на сімейні стосунки загалом.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, комбатанти характеризуються низьким рівнем нейротизму, високою відкритістю досвіду, сумлінністю та ек-

спресією у порівнянні з особами, діяльність яких не пов'язана з професійним стресом. Вони більше задоволені шлюбом, в їхніх сім'ях менш вираженими є порушення виховання дітей та психологічні (особистісні) проблеми, які вирішуються за рахунок дитини. При цьому спостерігається високий зв'язок цих психологічних характеристик із рівнем соціальної бажаності.

Задоволеність шлюбом пов'язана із властивостями особистості незалежно від характеру професійної діяльності. Порушення процесу виховання у ній пов'язані з особистісними особливостями. Для осіб, схильних підпорядковувати особисті потреби потребам групи і які мають високу відповідальність і самоволодіння, менш характерним є негармонійне патологізуюче виховання. У комбатантів більше зв'язків між порушеннями виховання та властивостями особистості, ніж у цивільних осіб.

Важкість травмуючої події та рівень посттравматичного стресу є предикторами порушень процесу виховання. Комбатанти із вираженими посттравматичними стресовими реакціями мають більше порушень у сфері сімейних стосунків. Характерними для них є нижча задоволеність шлюбом, порушення процесу виховання у сім'ї та психологічні (особистісні) проблеми, розв'язувані за допомогою дитини.

Рівень посттравматичного стресу пов'язаний із гіпопротекцією та недостатністю вимог-обов'язків, тобто батьки, які зазнають посттравматичного стресу, схильні приділяти дитині менше уваги. Навпаки, із підвищенням важкості бойової травми збільшується ймовірність прояву тривожно-опікувальних характеристик виховання.

Отримані в дослідженні результати відкривають перспективи розробки багатообіцяючих програм психокорекції, а також технологій психотерапії травматичних розладів, що виникають внаслідок виконання професійних обов'язків в екстремальних умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сафін О.Д. Відновлення особистісних копінг-ресурсів комбатантів на етапі психологічної декомпресії. *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології* : монографія. Том II. / за заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка. НУЦЗУ. Харків : ФОП Панов А.М., 2022. С. 193–224.
2. Frenz M. Combat veterans diagnosed with posttraumatic stress disorder: the effect on their children: a phenomenological study. Doctor of Management in Organizational Leadership Dissertation. Phoenix, 2007.

3. Ganster D. C., Pagon M., Duffy M. Organizational and interpersonal sources of stress in the Slovenian police force. *From policing in Central and Eastern Europe: comparing firsthand knowledge with experience from the west* / ed. by M.Pagon. Ljubljana: College of Police and Security Studies, 1996. P. 425–433.
4. Klinger D. Police responses to officer-involved shootings. *National Institute of Justice Journal*. 2006. N 253. P. 21–24.
5. Pinderhughes E. E., Bates J. E., Dodge K. A., Pettit G. S., Zelli A. Discipline responses: influences of parents' socioeconomic status, ethnicity, beliefs about parenting, stress, and cognitive-emotional processes. *Journal of Family Psychology*. 2000. Vol. 14, N 3. P. 380–400.
6. Ray S. L., Vanstone M. The impact of PTSD on veterans' family relationships: An interpretative phenomenological inquiry. *International Journal of Nursing Studies*. 2009. Vol. 46, N 6. P. 838–847.
7. Samper R. E., Taft C. T., King D. W., King L. A. Posttraumatic stress disorder symptoms and parenting satisfaction among a national sample of mail Vietnam veterans. *Journal of Traumatic Stress*. 2004. Vol. 17, N 4. P. 311–315.
8. Sogomonyan F., Cooper J. L. Trauma faced by children of military families. Brief report. NCCP Mailman School of Public Health at Columbia University, 2010.
9. Thabet A. A., Tawahina A. A., Sarraj E. E., Vostanis P. Exposure to war trauma and PTSD among parents and children in the Gaza strip. *European Child and Adolescent Psychiatry*. 2008. Vol. 17, N 4. P. 191–199.

REFERENCES:

1. Safin O. D. (2022) Vidnovlennja osobystisnyh koping-resursiv kombatantiv na etapi psihologichnoi' dekompresii' [Restoration of personal coping resources of combatants at the stage of psychological decompression] / Bespal'ko A.O., Safin O.D. / Aktual'ni doslidzhennja v suchasnij vitchyznjanij ekstremal'nij ta kryzovij psihologii': monografija. Tom II./ za zag. red. V. P. Sadkovogo, O. V. Timchenka. NUCZU. H: FOP Panov A.M., 2022. S. 193–224. [in Ukrainian]
2. Frenz M. (2007) Combat veterans diagnosed with posttraumatic stress disorder: the effect on their children: a phenomological study. Doctor of Management in Organizational Leadership Dissertation. Phoenix.
3. Ganster D. C., Pagon M., Duffy M. (1996) Organizational and interpersonal sources of stress in the Slovenian police force // *From policing in Central and Eastern Europe: comparing firsthand knowledge with experience from the west* / ed. by M.Pagon. Ljubljana: College of Police and Security Studies. P. 425–433.
4. Klinger D. (2006) Police responses to officer-involved shootings. *National Institute of Justice Journal*. N 253. P. 21–24.
5. Pinderhughes E. E., Bates J. E., Dodge K. A., Pettit G. S., Zelli A. (2000) Discipline responses: influences of parents' socioeconomic status, ethnicity, beliefs about parenting, stress, and cognitive-emotional processes. *Journal of Family Psychology*. Vol. 14, N 3. P. 380–400.
6. Ray S. L., Vanstone M. (2009) The impact of PTSD on veterans' family relationships: An interpretative phenomenological inquiry. *International Journal of Nursing Studies*. Vol. 46, N 6. P. 838–847.
7. Samper R. E., Taft C. T., King D. W., King L. A. (2004) Posttraumatic stress disorder symptoms and parenting satisfaction among a national sample of mail Vietnam veterans. *Journal of Traumatic Stress*. Vol. 17, N 4. P. 311–315.
8. Sogomonyan F., Cooper J. L. (2010) Trauma faced by children of military families. Brief report. NCCP Mailman School of Public Health at Columbia University.
9. Thabet A. A., Tawahina A. A., Sarraj E. E., Vostanis P. (2008) Exposure to war trauma and PTSD among parents and children in the Gaza strip. *European Child and Adolescent Psychiatry*. Vol. 17, N 4. P. 191–199.